

УДК 347.2

DOI <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i91.3233>*О. В. Ільків*

ЗАСТАВА ЯК ВИД ЗАБЕЗПЕЧУВАЛЬНИХ РЕЧОВИХ ПРАВ

Чинним законодавством України врегульовано питання захисту прав сторін під час укладання цивільно-правових угод від імовірних недобросовісних дій іншого учасника таких правовідносин або відмови від виконання певних домовленостей. Саме задля належного виконання взятих на себе обов'язків сторонами та мінімізації ризику завдання шкоди добросовісному виконавцю цивільно-правових угод (діями чи бездіяльністю боржника) існують види забезпечення виконання зобов'язань, які зумовлюють настання негативних наслідків майнового характеру в разі невиконання взятого на себе зобов'язання та певним чином стимулюють до такого виконання.

Одним із найпопулярніших видів забезпечення виконання зобов'язання є застава. Поняття застави міститься у ст. 572 Цивільного кодексу України [1] (далі – ЦК України), згідно з якою (в силу застави) кредитор (заставодержатель) має право у разі невиконання боржником (заставадавцем) зобов'язання, забезпеченого заставою, одержати задоволення коштом заставленого майна, переважно перед іншими кредиторами цього боржника, якщо інше не встановлено законом (право застави).

Із заставленого майна кредитор (заставодержатель) має право отримати задоволення майнових вимог шляхом реалізації предмету застави або, якщо це передбачено договором про задоволення вимог заставодержателя шляхом переходу права власності на предмет застави до заставодержателя.

Застава є речовим обтяженням для боржника (заставадавця), яким може бути фізична чи юридична особа. Ним може бути як сам боржник, так і третя особа – майновий поручитель. Заставадавцем може бути особа, яка має право відчужувати майно. Це може бути власник або особа уповноважена власником на здійснення операцій з майном.

Заставою забезпечується будь-яка дійсна вимога, яка не суперечить законодавству. Як правило, такі вимоги випливають з договірних відносин: позики, кредиту, оренди тощо. Застава, як вид речового забезпечення, виконує дві функції: стимулюючу (стимулює заставодавця до належного виконання договірних зобов'язань) і компенсаційну, яка полягає в можливості компенсації коштом предмету застави майнових втрат, що є наслідком невиконання або неналежного виконання зобов'язання.

Заставою забезпечується належне виконання договірних зобов'язань. Однак предметом застави є речі або пов'язані з нею майнові права. В літературі залишається дискусійним питання про правову природу застави. Обґрунтовується зобов'язальна природа заставних відносин, в основу якої накладено тезу, що заставою забезпечується належне виконання договірних зобов'язань. Оскільки застава

теж може виникнути на підставі договору, обґрунтовується позиція про її зобов'язальну природу. Водночас як на аргумент посилаються на похідний (акцесорний) характер заставного правовідношення.

Робиться акцент на забезпечувальну функцію застави, яка не носить самостійного характеру як окремий вид речового права, зокрема, С.В. Нижний посилається на відсутність речово-правової природи застави тим, що її предметом можуть бути майнові права на річ, право власності на яку виникне в майбутньому [2, с. 105].

Прихильники зобов'язальної природи заставних відносин посилаються на місце застави в структурі ЦК України, підкреслюючи, що положення, які регулюють заставні відносини містяться в книзі «Зобов'язальне право». Водночас виокремлюється відносний характер зобов'язання між заставодавцем і заставодержателем, зміст якого полягає у праві вимоги останнього до боржника у разі невиконання або неналежного виконання ним зобов'язання.

Додатковим аргументом є посилання на акцесорний характер заставного зобов'язання, яке є похідним від виконання основного договору, укладеного заставодавцем (боржником) і заставодержателем (кредитором). Суть останніх зводиться до права на задоволення майнових вимог кредитора з вартості заставленого майна. Цим доводиться несамотійний характер заставного зобов'язання порівняно з речовим правом, яке прив'язується до конкретної речі як об'єкта правовідносин. Отже, робиться висновок, що застава є способом забезпечення зобов'язального права і має ту ж саму природу.

Мета застави – стимулювати боржника до належного виконання зобов'язання, що власне і засвідчує знаходження її в Книзі V ЦК України «Зобов'язальне право». В речово-правовому аспекті застава, як спосіб забезпечення, має значення в контексті права слідування у разі переходу права власності на предмет застави до третьої особи. В такому випадку майно надалі залишається обтяжене заставою, тобто за заставодержателем (кредитором) зберігається право на задоволення майнових вимог. Водночас не має значення, платне чи безоплатне відчуження опосередковує перехід права власності.

Застава не припиняється і зберігає чинність у випадку наступної застави вже заставленого майна. Все це підтверджує речовий характер застави, оскільки вона не залежить від особи боржника. Виконання зобов'язання забезпечується вартісною оцінкою речі, а не особистим зобов'язанням боржника.

Це дає можливість забезпечити наявність та збереження заставленого майна на момент виконання зобов'язання. Учасниками заставних відносин є заставодержатель і заставодавець. Заставодержателем є особа, якій передаються речі, майнові права як засіб забезпечення його майнових інтересів у разі порушення договірних зобов'язань боржником. Він має право на компенсацію матеріальних втрат із вартості зазначених об'єктів і в тому випадку, якщо ці об'єкти залишаються у володінні заставодавця.

Заставодавцем є особа (власник майна або уповноважена нею особа), що може приймати рішення щодо предмету застави. Окрім заставодержателя і заставодавця учасником заставних відносин може бути майновий поручитель. Майновий поручитель в заставних відносинах є особою, яка зобов'язується перед кредитором

іншої особи відповідати за виконання боржником свого зобов'язання в повному обсязі чи в його частині. Майновий поручитель в заставних відносинах є зобов'язальною особою, прирівняною за своїм правовим статусом до заставодавця. Участь у заставних відносинах майнового поручителя є додатковим забезпечувальним засобом для заставодержателя (кредитора) у разі порушення його майнових прав. Обтяження рухомого майна реєструється в Державному реєстрі обтяжень рухомого майна відповідно до положень Закону України «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень» [3]. Обтяження можуть бути приватними і публічними. Приватні обтяження виникають на підставі договору. Публічні обтяження виникають на підставі рішення суду або положень закону.

Предметом застави може бути майно, яке не виключено з цивільного обороту. Це пов'язано з можливістю реалізації заставленого майна іншим особам у разі невиконання чи неналежного виконання договірних зобов'язання або його переходу у власність заставодержателя.

Прив'язка до предмету застави свідчить про речово-правову природу цих відносин. На користь речової природи застави свідчить таке:

а) застава зберігається під час переходу предмета застави у власність іншої особи;

б) надає право на абсолютний захист;

в) вимоги заставодержателя задовольняються переважно перед іншими кредиторами;

г) у разі колізії між речовими правами діє принцип старшинства: вимоги першого заставодержателя задовольняються з вартості предмету застави раніше наступних заставодержателів [4, с. 20].

Застава надає кредиторам реальне забезпечення: заклад майна – шляхом передачі рухомої речі у володіння кредитора, іпотека – завдяки встановленню системи реєстрації застави нерухомості. У разі застави прав, як і в разі закладі та іпотеці, відбувається виділення під забезпечення зобов'язання конкретного об'єкта – майнового права [5, с. 10].

Полеміка щодо правової природи заставних відносин, як зазначає Л.А. Кассо, пов'язана із змістом цього права [6, с. 3].

Застава регулюється крім положень ЦК України також Законом України «Про заставу» [7]. Названий закон в початковій редакції охоплював заставу як рухомих речей, так і об'єктів нерухомості – іпотеку. В нинішній редакції цього закону усі положення, які регулюють іпотечні відносини, виключені після прийняття Закону України «Про іпотеку».

Предметом застави є рухомі речі та пов'язані з ними майнові права, які є оборотоздатними. Це передбачено Законом України «Про заставу», в ст. 4 якого встановлено, що предметом застави може бути майнове право, однак не може бути предметом застави вимога, яка має особистий характер, а також інші вимоги, застава яких забороняється законом.

Отже, основним критерієм виокремлення майнового права як предмету застави є можливість звернення на нього стягнення і можливість його відчуження. Загалом така вимога є актуальною і для рухомого майна. Якщо останнє вилучене з цивіль-

ного обороту то можна дійти висновку, що такі об'єкти не можуть бути предметом застави.

Предметом застави може бути рухоме майно або пов'язані з ним майнові права, які можуть бути об'єктом цивільних правовідносин. ЦК України критерієм поділу речей на рухомі та нерухомі визначає зв'язок із землею. Водночас режим нерухомої речі може бути поширений законом на повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти, а також інші речі, права на які підлягають державній реєстрації. Останнє має значення для характеристики предмета застави. Адже космічні об'єкти, транспортні засоби, тощо є предметом іпотеки, незважаючи на те, що не належать до рухомих речей.

В ст. 4 Закону України «Про заставу» встановлено, що предметом застави можуть бути майнові права та майно. Термін майно згідно зі ст. 190 ЦК України є особливим об'єктом, до якого належить окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки. При чому майнові права визначаються речовими правами (ч. 2 ст. 190 ЦК України) [1].

Термін «майно» використовується також в ст. 576 ЦК України для характеристики предмета застави. Законодавець конкретизує поняття «майно» в контексті об'єкта заставних відносин визначаючи, що до цієї категорії належать речі, цінні папери, майнові права, які можуть бути відчужені заставодавцем і на які може бути звернено стягнення. До такого майна належать об'єкти, які можуть бути набуті заставодавцем після виникнення застави (майбутній урожай, приплід худоби, тощо).

Таким чином, предметом застави є речі та пов'язані з ними речові права. З цим пов'язаний правовий статус особи заставодавця, яким може бути власник речі, який має право розпоряджатися об'єктом права власності або особа, якій власник передав повноваження щодо відчуження і вчинення інших юридичних дій із заставленим майном.

Законодавець визначає поняття предмета застави, виходячи із загального розуміння категорії речей та речових прав. Зокрема, право застави на річ, яка є предметом застави, поширюється на її приналежності, якщо інше не передбачено договором. Право застави поширюється на плоди, доходи, продукцію, що одержано від використання заставленого майна у випадках, встановлених договором. Тому не можна автоматично поширювати правовий режим застави на перераховані об'єкти без згоди заставодавця. Адже лише йому як власнику, виходячи з речової природи його прав, належать правомочності, які становлять зміст права власності. Поряд з речами, предметом застави можуть бути майнові права. До майнових прав, які можуть бути предметом застави відносяться: право грошової вимоги; право користування; окремі види корпоративних прав (право на частку в статутному капіталі товариства з обмеженою відповідальністю); окремі речові права на чужі речі (право забудови земельної ділянки (суперфіцій)); інші майнові права за умови, що вони відповідають критеріями належності заставодавцю на законних підставах, товарності та оборотоздатності (в тому числі права грошової вимоги орендодавця до орендаря з приводу виплати орендної плати), а також право орендаря на користування орендованим майном, а також майнові права автора за авторським договором про виплату винагороди [8, с. 64].

Спільне між переліченими об'єктами є їх майновий характер. Водночас одні з них належать до зобов'язальних, а інші до речових прав. Однак це не впливає на речову природу відносин, які виникають з приводу предмету застави між заставодавцем та заставодержателем.

У володінні заставодавця залишається предмет застави, якщо інше не передбачено законом або договором. Отже, не виключено, що право володіння предметом застави може належати не сторонам договору застави, а третій особі. Це право теж має речовий характер і охоплюється поняттям права на чужу річ.

Заставодавець має право розпорядження заставленим майном, якщо інше не передбачено законом або договором. І навіть відчужувати його за згодою заставодержателя згідно із ч. 2 ст. 17 Закону України «Про заставу» [7].

Враховуючи речову природу права застави, на наш погляд, недоцільно в Законі України «Про заставу» передбачати право відчужувати предмет застави за згодою заставодержателя. Адже це право є речовим за своєю природою. Його суть полягає в обтяженні речі (об'єкта майнового права), які є предметом застави. Тому перебування, (перехід) речі або майнового права до іншої особи зі згоди чи без згоди заставодержателя (кредитора) не змінює змісту коментованих відносин, які залишаються речовими за своєю правовою природою.

У такому випадку йдеться лише про обов'язок заставодавця повідомити кожного наступного праволодільця про право застави на річ (майнове право), які є предметом договору про відчуження. Відповідно, набувач права власності на заставлене майно повинен знати про можливість звернення стягнення на майно набуте ним за договором про набуття права власності.

Якщо рухоме майно, яке є предметом застави, зареєстровано в реєстрі застав, то набувач такого майна може отримати відомості про обтяження об'єкта права власності, яке потенційно може перейти на нього. Тому, крім переважного права на задоволення вимог із заставленого майна перед заставодержателями незареєстрованої застави та заставодержателями, які зареєстровані пізніше, реєстрація застави виконує інформаційну функцію про обтяження права власності. В цьому полягає суть розуміння застави як речового права.

Загалом речово-правовий підхід розуміння застави закладений в Законі України «Про заставу». В ст. 27 названого закону встановлено, що застава зберігає силу, якщо за однією із підстав, зазначених у законі, майно, або майнові права що складають предмет застави, переходять у власність іншої особи. Закон України «Про заставу» виокремлює на відміну від ЦК України окремі види застави, виходячи з поняття такого виду речових забезпечень. В ст. 575 ЦК України законодавець виокремлює «іпотеку» – заставу нерухомого майна та «заклад» – заставу рухомого майна.

Закон України «Про заставу» встановлює такі види застави: а) заставу товарів в обороті або у переробці; б) заклад; в) заставу майнових прав; г) заставу цінних паперів. Перелічені види виконують забезпечувальну функцію і водночас мають певні особливості правового режиму, які впливають на їх речовий характер.

Предметом застави товарів в обороті або у переробці можуть бути сировина, напівфабрикати, комплектуючі вироби, готова продукція, тощо. Перелічені пред-

мети повинні бути індивідуалізовані шляхом зазначення знаходження товарів у володінні заставодавця чи їх розташування в певному цеху, складі, іншому приміщенні, або іншим способом, достатнім для ідентифікації сукупності рухомих речей як предмета застави.

Законодавець пропонує загальну характеристику предмета застави у вигляді товарів в обороті та переробці. В зв'язку з цим важливе значення має індивідуалізація предмета цього виду застави.

Зокрема, М.М. Дякович підкреслює, що індивідуалізація предмета застави повинна здійснюватися за таким напрямом як кількість (будь-який предмет договірних відносин повинен бути визначений у кількісному відношенні). Тому необхідно визначити одиницю виміру (тонни, літри, метри, тощо) заставленого майна. У разі застави товарів в обороті й переробки також можна вказати кількість одиниць на момент виникнення застави, якість (характеристика кількісних показників предмета застави не дає цілісної картини характеристики об'єкта застави). Водночас можна використовувати техніко-правову нормативну базу у вигляді стандартів, сертифікатів, технічних умов, тощо. Якісна характеристика предмета застави безпосередньо пов'язана із вартісною. Адже порушення якісних кондицій заставленого майна впливає на його вартісну оцінку. Конкретизація умов якості має важливе значення щодо індивідуалізації об'єкта застави [4, с. 26]. Особливо приведені має значення для застави товарів в обороті та переробці. Водночас перелічені об'єкти можуть бути складовою частиною підприємства як єдиного майнового комплексу. Адже, згідно із ч. 2 ст. 191 ЦК України до складу підприємства як єдиного майнового комплексу входять усі види майна, призначені для його діяльності, включаючи будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировину, продукцію, права вимоги, борги, а також право на торгівельну марку або позначення та права, якщо інше не встановлено договором або законом. Перелічені елементи єдиного майнового комплексу підприємства становлять в сукупності самостійний об'єкт цивільного права, який належить до нерухомості і є предметом іпотеки. Однак окремі складові частини єдиного майнового комплексу можуть бути предметом заставних відносин, зокрема застави товарів в обороті або у переробці. У разі застави товарів в обороті або у переробці заставодавець зберігає за собою право володіти, користуватися чи розпоряджатися предметом застави. Цим підкреслюється речова природа коментованих відносин.

Аналогічно як і Цивільний кодекс України, Господарський кодекс України [9] (далі – ГК України) відносить цілісний майновий комплекс підприємства до об'єктів нерухомості. Однак на відміну від ЦК України в Господарському кодексі України використовується інший термін – цілісний майновий комплекс підприємства. Різний підхід в обох названих кодексах задекларовано щодо розуміння елементів майнового комплексу підприємства. В ст. 66 ГК України міститься характеристика майнових елементів матеріальної основи господарської діяльності підприємства.

Аналіз змісту ст. 191 ЦК України дає можливість виокремити майнові групи, що входять до складу підприємства як єдиного майнового комплексу. Серед них можна виокремити нерухомі та рухомі речі, що становлять матеріальну основу май-

нового комплексу підприємства; майнові права, пов'язані з об'єктами, переданими підприємству в користування; майнові права та обов'язки, які є змістом зобов'язальних правовідносин за участю підприємства як суб'єкта права (права вимоги та боргові зобов'язання).

Підприємство як єдиний майновий комплекс є нерухомим майном. Однак як об'єкт цивільно-правових відносин він складається із сукупності матеріальних і нематеріальних активів, які мають самостійний правовий режим і вартісну оцінку. До них належать рухомі речі, які в складі єдиного майнового комплексу підприємства будуть предметом іпотеки, але в самостійному значенні на них поширюється правовий режим застави, зокрема товарів в обороті або у переробці.

Майнові складники за своєю правовою природою та призначенням спрямовані на набуття (збільшення) матеріальної складової частини підприємства. У контексті правового режиму майнового комплексу підприємства з позиції його функціонального призначення матеріальні складники відбиваються в самостійному балансі підприємства і поділяються на виробничі і невиробничі фонди. Товари в обороті або у переробці є тими рухомими речами, які спрямовані на забезпечення виробничої діяльності підприємства і можуть бути самостійним предметом застави. З врахуванням їхнього призначення Закон України «Про заставу» зберігає за заставодавцем право володіти, користуватися та розпоряджатися зазначеними предметами застави. Водночас у разі відчуження заставлених товарів заставодавець зобов'язаний замінити їх іншими товарами такої або більшої вартості. Зменшення вартості змінних товарів допускається тільки у випадках, коли це здійснюється за домовленістю сторін щодо погашення частки початкової заборгованості. У сукупності все це підтверджує речовий характер відносин застави рухомих речей.

Література

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV / Верховна Рада України. *Офіційний вісник України*. 2003. № 11. Ст. 461.
2. Нижний С.В. До питання про правову природу застави. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2002. № 2. С. 104–110.
3. Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень : Закон України від 18 листопада 2003 р. № 1255-IV / Верховна Рада України. *Офіційний вісник України*. 2003. № 52. Ст. 2734.
4. Дякович М.М. Іпотека – інструмент для боржника і кредитора : монографія. Львів, 2004. 512 с.
5. Загорулько О.А. Заклад як речовий спосіб забезпечення виконання зобов'язань : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 1997. 18 с.
6. Касо Л.А. Понятие о залоге в современном праве. Москва : Статут, 1999. 419 с.
7. Про заставу : Закон України від 02 жовтня 1992 р. № 2654-ХІІ / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 47. Ст. 642.
8. Нижний С.В. Застава майнових прав як спосіб забезпечення виконання зобов'язань : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2007. 173 с.
9. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 436-IV / Верховна Рада України. *Офіційний вісник України*. 2003. № 18. Ст. 1188.

Анотація

Ільків О. В. Застава як вид забезпечувальних речових прав. – Стаття.

Стаття присвячена питанню реалізації кредитором права застави як виду правового забезпечення та способів захисту порушених прав кредитора в договірному зобов'язанні. Автором наголошується,

що застава виконує стимулюючу та компенсаційну функції. Звертається увага на те, що в речово-правовому аспекті застава як спосіб забезпечення має значення в контексті права слідування в разі переходу права власності на предмет застави до третьої особи. У такому випадку майно надалі залишається обтяжене заставою, тобто за заставодержателем (кредитором) зберігається право на задоволення майнових вимог (водночас не має значення, платне чи безоплатне відчуження опосередковує перехід права власності).

Наголошується на тому, що предметом застави є рухомі речі й пов'язані з ними майнові права, які є оборотоздатними. А тому основним критерієм виокремлення майнового права як предмету застави є можливість звернення на нього стягнення та можливість його відчуження. Загалом така вимога актуальна й для рухомого майна. Якщо останнє вилучене із цивільного обороту, то можна дійти висновку, що такі об'єкти не можуть бути предметом застави.

Акцентується на обов'язку заставодавця повідомити кожного наступного праволоділця про право застави на річ (майнове право), які є предметом договору про відчуження. Відповідно, набувач права власності на заставлене майно повинен знати про можливість звернення стягнення на майно, набуте ним за договором про набуття права власності.

Автор розглядає також підприємство як єдиний майновий комплекс із рухомим і нерухомим майном, що може виступати предметом застави через призму норм господарського законодавства. Рухомі речі (що можуть бути предметом іпотеки), які є в складі єдиного майнового комплексу підприємства, в самостійному значенні можуть мати правовий режим застави, зокрема товарів в обороті або в переробці.

Аналізується така характеристика, як індивідуалізація предмета застави, що повинна здійснюватися за такими параметрами, як кількість (із визначеною одиницею виміру) та якість (посилаючись на стандарти чи сертифікати).

Ключові слова: право застави, захист прав кредитора, виконання договірних зобов'язання, речові права.

Summary

Pliv O. V. Pledge as a type of security property rights. – Article.

The article is devoted to the issue of realization by the creditor of the right of pledge as a type of legal security and ways to protect the violated rights of the creditor in the contractual obligation. The author emphasizes that the pledge performs a stimulating and compensatory function. Attention is drawn to the fact that in the substantive aspect of the pledge, as a means of security, is important in the context of the right of succession in the case of transfer of ownership of the subject of the pledge to a third party. In this case, the property remains encumbered by the pledge, i.e. the pledgee (creditor) retains the right to satisfy property claims (it does not matter paid or unpaid alienation mediates the transfer of ownership).

It is emphasized that the subject of the pledge are movables and related property rights that are negotiable. Therefore, the main criterion for distinguishing property rights as the subject of the pledge is the possibility of foreclosure and the possibility of its alienation. In general, this requirement is relevant for movable property. If the latter is withdrawn from civil circulation, it can be concluded that such objects cannot be the subject of collateral.

Emphasis is placed on the mortgagor's obligation to notify each subsequent right holder of the right of pledge on the thing (property right) that is the subject of the alienation agreement. Accordingly, the acquirer of the right of ownership of the mortgaged property must be aware of the possibility of foreclosure on the property acquired by him under the agreement on the acquisition of the right of ownership.

The author also considers the company as a single property complex with movable and immovable property, which can be the subject of collateral through the prism of economic law. Movable property (which may be the subject of a mortgage), which are part of a single property complex of the enterprise, in an independent sense may have a legal regime of collateral, including goods in circulation or processing.

Such a characteristic as individualization of the subject of the pledge, which should be carried out according to such parameters as quantity (with a certain unit of measurement), and quality (referring to standards or certificates) is analyzed.

Key words: right of pledge, protection of creditor's rights, fulfillment of contractual obligation, property rights.